A megszentségtelenített templom

Földváry Miklós István[*]

I.

Reconciliatio violatae ecclesiae, azaz szó szerint: „az erőszakot szenvedett templom kiengesztelése" — a latin rítusú szertartáskönyvek legkésőbb a VIII. század óta tartalmaznak egy szertartást ezzel a címmel. Nem újraszentelésről van szó: a templom fölszentelését, *dedicatio*-ját csak akkor ismétlik meg teljes egészében, ha az épület tárgyi mivoltában sérül, függetlenül attól, hogy ez nem kívánt csapás (pl. földrengés, tűzeset, harci cselekmény, vandalizmus) vagy szándékos átépítés következménye. A lényeg, hogy a templomnak azok a felületei: padlózata, falai, és mindenekelőtt oltárai, amelyek a dedikációkor a megszentelő anyagokkal és gesztusokkal érintkezésbe léptek, nem azonosak többé egykori önmagukkal.[1]

Templomszenteléskor a szentelő püspök Isten nevében fokozatosan, kívülről befelé haladva veszi birtokba a templomépületet azáltal, hogy a megfelelő imák és énekek kíséretében különféle szent anyagokkal illeti az egyes épületrészeket.[2] Egyszerű szenteltvízzel hinti meg a falakat kívülről, kereszt alakban hamuval szórja föl a padlózatot, majd pásztorbotja végével a görög és a latin ábécé betűit karcolja a hamuba; vízből, sóból, borból és hamuból kevert szenteltvízzel, az úgynevezett Szent Gergely vizével hinti meg az épületet belülről; a legszentebb olajjal, krizmával keni meg a falakat és az oltárt, majd mindennek betetőzéséül vértanú szentek ereklyéit építi az oltárokba. A templom ettől kezdve valódi, konszekrált templom: ezt juttatja kifejezésre benne a főoltár fölszerelése és az első mise bemutatása, amely a dedikáció rítussorának utolsó eleme.

Éppen ezért nem ismer a keresztény hagyomány olyan rítust, amely a templomot „deszekrálná", azaz megfosztaná szentségétől (holott ma, megüresedett templomok világi használatba vételénél kézenfekvő lenne a fölvetés). A szentség természeténél fogva terjedékeny:[3] birtokba vesz, de nem vonul vissza, legföljebb kényszerűségből, és a kényszer akkor sem a szentség gyenge mivoltát, hanem a hordozó alkalmatlan-

[*] A szerző az MTA-ELTE Lendület Liturgiatörténeti Kutatócsoport vezetője.

[1] MORRISROE 1908.

[2] A dedikáció részletes bemutatása, elsősorban a zenei anyag szempontjából: KOZACHEK 1995. Eddig a legteljesebb magyar nyelvű elemzés: SZASZOVSZKY 2014.

[3] A szentség „fertőző" természetét Émile DURKHEIM fejtette ki alapvető, 1912-es könyvében *(Les formes élémentaires de la vie religieuse).* Magyarul lásd DURKHEIM 2004: 293–295.

ságát jelenti. Egy rítus *per definitionem* a szentség terjedésének, terjesztésének eszköze; a szentség kényszerű visszahúzódása diszfunkció, nem szorul rítusra.

Az újraszenteléssel szemben a rekonciliáció ugyanaz a kifejezés, amelyet a nyilvános vezeklőkkel vagy a kiközösítettekkel kapcsolatban használ az egyházi hagyomány.[4] A templom ilyenkor látszólag sértetlen, ahogyan a megkeresztelt ember sem változik el testileg a halálos bűn hatására, de elveszti kegyelmi állapotát. Mindkettejük kiengesztelődésre szorul, vagyis a közösség, az egység helyreállítására. Az Egyházat épülethez hasonlítja számos apostoli levél, arra buzdítva a híveket, hogy épüljenek egybe élő kövekként Isten szent templomává,[5] ezért a templom, amely a legtöbb európai nyelven egyet jelent az Egyházzal, eleven szimbóluma az egységnek. Aki még nem tagja a keresztény közösségnek, mert pogány, zsidó vagy hittanuló, illetve akit a közösség kivetett, mert eretnek vagy nyilvános bűnös, az nem léphet be a templomba. Ha viszont megtér vagy bocsánatot nyer, akkor be- vagy visszavezetik a templomba. A bevezetés része a keresztelés és a vezeklők visszafogadása szertartásának is,[6] az utóbbi esetben szinte költőien fogalmaznak egyes források, amikor arról beszélnek, hogy a bűnös „visszaadatik az Egyház ölébe". Ha tehát maga a templom sérül meg, elveszti azt a képességét, hogy az egység eleven szimbóluma legyen, és jóllehet nem okozója, hanem elszenvedője a „kövek" bűnének, maga is megtisztításra, helyreállításra szorul. Kifejező képe ez annak a gondolkodásmódnak, amely a szentek egyessége, a *communio sanctorum* révén az egész világot az isteni élet valamiféle kegyelmi áramköreként fogja föl, amelyben minden mindennel összefügg; bűn és érdem, tárgy és személy állandó kölcsönhatásban áll egymással.

De mi teheti a templomot tisztátalanná? Az első ismert források címfelirata alapján mindenekelőtt az emberölés vagy legalábbis a vérontás.[7] Valószínűleg ez mint legeredetibb ok fejeződik ki a megszentségtelenítésre használt terminusban, a *violatio*-ban (erőszakot szenvedés), és összefügg a menedékjoggal, a szentély kereszténység előtti időkre visszanyúló *asylum*-szerepével. Később ehhez járulnak más, a szennyeződést általánosabban megfogalmazó szavak, mindenekelőtt a *pollutio,* amelyet kora újkori, elsősorban spanyolországi szertartáskönyvek már egyértelműen a magömléssel *(pollutio humani seminis)* azonosítanak, sőt helyenként hangsúlyozzák, hogy a templomot akkor is tisztátalanná teszi, ha törvényes házasságon belül történik.[8]

[4] Bőséges példaanyag található az usuarium (usuarium.elte.hu) adatbázis „Ceremonies" menüpontjának „reconciliation of penitents" és „excommunication and reconciliation" címkéje alatt.

[5] Pl. 1K 3,10–12; E 2,20–22; 1P 2,5.

[6] JOHNSON 2016: 171; MANSFIELD 1995: 178. Az utóbbihoz magyarul ld. még saját tanulmányomat (FÖLDVÁRY 2013: 85–86).

[7] Néhány példa 1000 előttről: Paris, Bibliothèque nationale de France, Arsenal Ms. 227. (Poitiers/Vierzon) 220^{r}; Lat. 10575. (Dél-Anglia, ún. Egbert-pontifikále) 76^{r}; Oxford, Bodleian Library Ms. Bodl. 579. (Exeter?, ún. Leofric-misszále) 300^{v}.

[8] *Manuale seu baptisterium secundum usum almae ecclesiae Toletanae.* Ioannes de Nuremberga Pegnitzer — Magnus Herbst — Thomas Glockner, Sevilla 1494. aIII^{r}: „Quando contigerit ecclesiam violari propter humani sanguinis effusionem sive propter humani seminis pollutionem, quocumque

Ugyanakkor már a szertartás legfontosabb és igen ősi imája mint lehetséges okot említi a harag *(ira)* és a kéjvágy *(libido)* mellett a hanyagságot *(negligentia)* és a részegséget *(ebrietas)* is.[9] Vitathatatlan, hogy ezek is vezethetnek nem pusztán rendbontáshoz, hanem a haraghoz és a kéjvágyhoz hasonlóan testi végtermékekhez. A középkori és kora újkori társadalomban, ahol a templomba járó gyülekezet többékevésbé a teljes társadalmat magába foglalja, bizonyára szélsőségesebb helyzetekre kellett fölkészülni, mint manapság.

II.

A templom rekonciliációja a püspöknek fönntartott eseti rítusok közé tartozik, így általában a pontifikálénak nevezett könyvtípus tartalmazza. Van ugyan áldozópap által is elvégezhető rekonciliáció, de ez a püspöki rítus kivonata, újkori forrásokban jellemző, és csak nem dedikált templom esetében használható, így a továbbiakban nem foglalkozom vele.[10] Eseti rítus alatt azokat a szertartásokat értem, amelyeknek nincs pontosan leírható és a liturgikus évhez alkalmazkodó fölépítése, hanem rítusonként és hagyományonként más-más alakot öltenek. A változatosság ugyanakkor nem jelent formátlanságot: az eseti rítusoknak is van szerkezete, de a szerkezet föltárása csak számos változat összevetése és mintegy a liturgia szintaxisának megértése után történhet.[11] Erre teszek kísérletet a következőkben az elsődleges források, a fönnmaradt szertartáskönyvek elemzésén keresztül. Közvetett forrásnak elbeszélő szövegek vagy ábrázolások számíthatnának, ilyenekről a rekonciliáció összefüggésében egyelőre nincs tudomásom.

A szertartáskönyvek kétféle adatot közölnek: (1) címeket és úgynevezett rubrikákat, azaz a cselekményes mozzanatokat szabályozó, de a rítus során el nem hangzó szövegeket, (2) illetve imákat, olvasmányokat és énekeket, mely utóbbiakhoz néhol hangjelzés is kapcsolódhat. Bár a hagyományos keresztény liturgiák textuálisan szerveződnek, azaz elsősorban egy nagy, változatos és részletesen szabályozott szövegkorpusz kultikus megszólaltatásaként ragadhatók meg a leginkább, az eseti rítusoknál először a non-verbális mozzanatokat érdemes szemügyre venni.

---

modo fiat, etiam in legitimo matrimonio, isto modo reconciliatur". *Manuale secundum consuetudinem Astoricensis ecclesiae quam optime ordinatum noviter impressum.* León 1526. 114^{v}: „Si accidat ecclesiam aliquam vel eius cimiterium sanguine aut semine pollui seu violari". *Missale Cordubensis ecclesiae.* Simon Carpintero — Alexus Cardeña, Córdoba 1561. 293^{v}: „Ordo reconciliationis ecclesiae sive cimiterii sanguinis vel seminis".

[9] Ld. alább, a III. fejezetben.

[10] Több mint 20, elsősorban XVI. századi spanyol vagy az 1614-es római rituále hatása alatt álló későbbi példa található az usuarium adatbázis „Ceremonies" menüpontjának „reconciliation of violated church" címkéje alatt, pl. „Ordo ad reconciliandum ecclesiam non consecratam" (Ávila 1510); „Ritus reconciliandi ecclesiam violatam, si nondum erat ab episcopo consecrata" (Mainz 1671).

[11] Az elemzés alapfogalmait egy 2017. július 7-ikén, Regensburgban tartott előadáson ismertettem „Regensburg and Hungary. Methodological outlines of a liturgical interaction" címmel.

A templomban lakozó szentséget tárgyi értelemben főleg a szentek ereklyéi fejezik ki. Ők azok, akik összeköttetést alkotnak a földi gyülekezet, az úgynevezett zarándokló vagy katonáskodó Egyház és a mennyei gyülekezet, az úgynevezett megdicsőült Egyház között. A legkezdetlegesebb templomszentelési rendtartások nem is szólnak másról, mint az ereklyék elhelyezéséről *(depositio reliquiarum),*[12] és később, a kidolgozottabb dedikációkban is — a számos megszentelő anyag és gesztus dacára — az ereklyék őrzik meg azt a szerepet, amelyet az Ószövetségben a frigyláda és a fölötte trónoló isteni dicsőség, jelenlét játszott. Az oltárba való beépítés előtt az ereklyék egy, a frigyszekrényhez hasonló ládában várakoznak, az pedig egy, a pusztai hajlékot idéző sátorban pihen. Onnan viszik a szerpapok, azaz a keresztény elgondolás szerinti leviták a templomhoz. Az Eucharisztia itt még nem játszik szerepet, hiszen a templom dedikációja előfeltétele annak, hogy misézni lehessen benne, és így maga az Eucharisztia létrejöhessen.

Ebből következik, hogy ha a templomépület alkalmatlanná válik az isteni jelenlét befogadására, ezt rituálisan az ereklyék távozása fejezi ki. Egyes részletezőbb rubrikák így szólnak:[13]

> A kánonok utasítása szerint, ha egy templomban emberölés történt vagy beszennyeződött, az ereklyéket el kell távolítani az oltárból, és valamely más megszentelt helyen kell őrizni őket, míg a templomot belülről meg nem tisztítják, és újra meg nem áldják.

A rekonciliáció célja, hogy az ereklyékben kifejeződő isteni jelenlét visszaköltözhessen az épületbe, ezért a voltaképpeni rekonciliáció az a szertartás, amely még az ereklyék távollétében történik. Ennek eredményeképpen kerül majd sor az ereklyék visszatérésére, amely viszont leíró értelemben maga is része a rítussornak. A szertartás ereklyék előtti és utáni szakasza hasonlóan kapcsolódik egymáshoz, mint a dedikáció és a dedikált templomban bemutatott első mise.

Az ereklyéktől megfosztott templom idegen, veszedelmes, „domesztikálatlan" tér,[14] olyan, mint a templom volt a dedikáció előtt. Ebben ismét megmutatkozik a párhuzam ember és templom között: ahogyan a hittanuló és a nyilvános vezeklő egyaránt ki van zárva a templomból, úgy a még nem dedikált és a megszentségtelenített templom előtt egyaránt megtorpan a keresztény gyülekezet. A püspök kíséretével mindkét esetben megáll a kapu előtt, és előkészületi könyörgéseket, úgynevezett apológiákat mond, mielőtt belépne, hogy a hely fölött egyelőre uralkodó ártó hatalmak ne találjanak fogást az ő személyes gyarlóságán.

Csak az apológiák után lép be a püspök a templomba, miközben a mindenszentek litániáját éneklik. A litánia szerepe a latin hagyományban mindig kettős. Egyrészt

[12] ANDRIEU 1956: 339–413 (XLI–XLIII. ordók). Ezekkel rokon a legtöbb VIII–IX. századi forrás és a X–XII. századi franciaországi anyag jelentős része.

[13] A szövegek forrása, ahol másként nem jelzem, a rítus legjelentősebb magyarországi emléke, a XIV. századi ún. Veszprémi pontifikále (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmae 317. 74[r]). A fordítások végig sajátjaim.

[14] A domesztikációról mint rituselméleti fogalomról ld. PUETT 2010, elsősorban 366–367, 370–372.

mint hosszú és sok ismétlésből álló ének alkalmas nagy tömegeket mozgató vonulások tetszőleges terjedelemben való kísérésére, és valóban főként ebben a minőségben használták a Rómára annyira jellemző processziós rítusokban. Másrészt mint a földi és a mennyei Egyházat összekapcsoló, az előbbinek az utóbbi segítségét kieszközlő ima afféle erőkoncentráció, nekigyürkőzés tárgyak vagy személyek megszentelése előtt.[15] A két funkció egyesül, amikor a litánia az épületbe való bevonulást kíséri, egyben előkészíti annak fölszentelését vagy helyreállítását.

Belépés után a püspök újabb könyörgést mond, majd a rubrika szerint:

> Áldja meg a sóval, borral és hamuval elegyített vizet, amint föntebb szerepel a templomszentelés szertartásánál, és járja körül a templomot háromszor, belülről meghintvén, és énekelvén a *Hints meg engem* antifónát a *Könyörülj rajtam, Isten* zsoltárral végig, megmosván és megtisztítván a megszentségtelenített helyeket.

Fölmerül a kérdés, hogy a dedikáció számos gesztusa közül miért éppen a sóval, borral és hamuval kevert, úgynevezett Gergely-víz szentelése és hintése ismétlődik meg a rekonciliáció keretei között. Vélhetően azért, mert az összes többi gesztus pozitív jellegű: a szenteltvíz, a krizma, de az olaj, a tömjén vagy a hamuba írt ábécé is azt fejezi ki, hogy a szent rend és az isteni jelenlét szétárad az épületben. Mint föntebb hangsúlyoztam, a *violatio,* a megszentségtelenítés alkalmával nem az isteni jelenlét volt az, amely fogyatkozást szenvedett, hanem méltatlan események és következményeik késztették visszahúzódásra. Ezt mutatja, hogy az eltávolított ereklyék sértetlenek, és megszentelt helyen várakoznak. A rekonciliáció ezért nem szentségtovábbító rítus, hanem a negatív tényezőre, az isteni jelenlétet távol tartó erőkre irányul. És valóban: a Gergely-víz — négy összetevője és viszonylag hosszú szentelési szövegei miatt — kimondottan intenzív, jellegét tekintve pedig apotropaikus szentelmény, amelynek exorcizmusai, azaz ördögűzései és könyörgései végig a gonosz lélek elűzésére és távol tartására vonatkoznak.

A Gergely-víz hintését követi a szertartás csúcspontja és legeredetibb, az első forrásokban már hiánytalanul adatolt eleme, a *prex*. A *prex*-ek a római euchológia, azaz imaköltészet legterjedelmesebb és legköltőibb alkotásai.

Formai szempontból a miseprefációkkal rokonok: prefációdialógussal kezdődnek („Az Úr legyen veletek, Emeljük föl szívünket, Adjunk hálát Urunknak, Istenünknek", stb.), prefációtónuson énekli őket a celebráns, és a *Vere dignum* (Valóban méltó) szavakkal kezdődnek. A kezdőszavak kezdőbetűiből a régi könyvek egy betűkapcsolatot, nexust alakítanak ki, a közös szárat merőlegesen áthúzva, így a V és a D betű a kereszt jelében találkozik. Középkori magyarázók ebben a fölfelé nyitott emberi természet (V) és az önmagába záruló, tehát tökéletes isteni természet (D) Krisztus-

[15] A középkori gyakorlatban a processziós alkalmazás emléke pl. a keresztjáró napok és más engesztelő körmenetek litániája *(Litania maior* és *minor),* amely verses parafrázisokat is ihletett. Az „erőkoncentrációra" példa a templomszentelés, papszentelés, szerzetesavatás előtti litánia. A két funkció egyesül a nagyszombaton és pünkösd vigíliáján végzett keresztvízszentelés előtt. A mise előtti processziós litániához ld. JUNGMANN 1948[1]/ 1962[5]. I: 432–439.

ban megvalósuló egyesülését látták.[16] A *prex* általában három szerkezeti egységből áll: egy hosszú, megszólítások és üdvtörténeti előzmények sorozatát megmozgató megszólításból, amelyre különösen jellemzők a megidézésként ható *Deus … Deus … Deus,* anaforák (anamnézis); egy rövidebb, de az ima voltaképpeni tárgyát megfogalmazó kérésből, amely sokszor a Szentlélek lehívásáról beszél (epiklézis); és egy változó terjedelmű, a szentelmény remélt hatásait felsoroló, a hatást mintegy „célra irányító" kifejtésből (intercesszió).

Tartalmi szempontból a *prex* konszekrációs ima. Eredetileg *prex* a misekánon is (változó bevezető szakaszát, a prefációt hozzáértve), de ehhez a műfajhoz sorolható a húsvéti gyertya költői prológussal bevezetett fölszentelő imája, az *Exsultet* vagy a keresztvíz fölszentelő imája is. A középkorban és elsősorban Európa keleti felén számos más konszekrációs ima is ide tartozott: *prex*-ben csúcsosodott ki a gyertyák szentelése Gyertyaszentelőkor és az ágak szentelése virágvasárnap, *prex*-et mondott a pap a nászmisében az új asszony fölött, de az úgynevezett nagyobb vízszentelésben vagy a vetés Szent Márk-napi megáldásakor is találkozhatni vele.[17] Az újkorban a két nagyszombati szentelést kivéve a prexek használata a püspöki liturgiákra korlátozódott. Prexszel szenteli föl a püspök például a templomot, a krizmát, a diákonusokat, a papokat, monasztikus rendekben a szerzetesnőket.[18]

A rekonciliáció fő imája tehát a lehető legmagasabb rangú, „leghatékonyabb" imaműfajhoz tartozik. Jelentőségét tovább növeli, hogy egy imádságra szólító formula vezeti be: olyan, a szó eredeti értelmében vett *praefatio* (előhang), amelynek megszólítottja nem Isten, hanem a gyülekezet. A római hagyományban kevés ilyen maradt fönn, kivételes alkalmakkor: a legismertebbek a nagypénteki egyetemes könyörgéseket bevezető felszólítások, de vannak ilyenek a papi fokozatok szentelései előtt vagy a temetésben is.[19] Jóval elterjedtebb az imaműfaj a nyugati ólatin hagyományokban, a gallikán és a vizigót (vagy más néven mozarab) rítusban, ahol a mise változó tételei között is megtaláljuk őket.[20] Mindenesetre a rítus célszerűsége szem-

[16] SARBAK — WEINRICH 2008: 179–180 (III. könyv, 6. fejezet); DAVRIL — THIBODEAU 1995: 401 (IV. könyv, 33. fejezet, 1.).

[17] JÓZSA 2007: 13–21; GRÄF 1959: 100–102; RITZE 1962: 175. Saját vonatkozó írásaim: FÖLDVÁRY 2009/2010: 355–358, 2012/2013: 242, 2015/2016: 362.

[18] *Pontificale Romanum Clementis VIII. Pont. Max. iussu restitutum atque editum.* Iacobus Luna, Roma 1595. Facsimile: Manlio SODI — Achille Maria TRIACCA: *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596).* Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 1997. (Monumenta Liturgica Concilii Tridentini 1) 44, 58, 90, 148, 173, 196, 244, 260, 384, 424, 468, 480, 558, 581.

[19] REYNOLDS 1999 (általában); PAXTON 1996: 53. Saját vonatkozó írásom a papszentelésről: FÖLDVÁRY 2014a: 63–65.

[20] Ebben az értelemben használják a *praefatio* címet az ógallikán rítus forrásai, ahol a római prefációnak a *contestatio* vagy az *immolatio* (hispán forrásokban: *illatio*) műfaja felel meg. A mozarab vagy vizigót misében ugyanilyen jellegű az ún. *missa* és az *ad orationem dominicam* (imádságra hívás a felajánlás, illetve a Miatyánk előtt). Terminológiai szempontból hasznos fölhívni a figyelmet arra, hogy a *Liturgia horarum* című XX. századi reform-zsolozsmáskönyv magyar fordítása az *invitatorium* műfaját nevezi „imádságra hívás"-nak; ennek nincs köze az itt tárgyalt tételtípushoz.

pontjából az imádságra hívás és a *prex* fogalmazza és valósítja meg a rekonciliációt: kéri a Gergely-vízzel immár megtisztított térbe az isteni jelenlét visszatérését.

Ami ezután következik, már nem a szigorú értelemben vett rekonciliáció része, hanem az ereklyékben megtestesülő isteni jelenlét visszatérését kíséri rituálisan. A megállapítás nemcsak elméletileg igaz: a gesztusok a dedikáció mozzanatait ismétlik, a közben elhangzó énekek és imák pedig a templomszentelési szövegeket alkalmazzák a helyzetre. Az ereklyék visszatérése két szakaszra oszlik: ünnepélyes bevonulásukra és az oltárba való beépítésükre. Az ereklyék behozatalát körmeneti énekek kísérik, rendeltetési helyükre való megérkezésüket könyörgés jelzi. Ezt követően kerül sor az oltárba való beépítésükre ugyanazon a módon, ahogyan dedikációkor történt, miközben folytatódnak a körmenet alatt megkezdett énekek, amikor pedig elkészül a püspök a visszahelyezéssel, egy második, záró könyörgést mond, és lepecsételi az ereklyéket.

A mai Franciaország és Nagy Britannia területéről származó források előszeretettel folytatják a szertartást egy sajátos, ez alkalomra összeállított rekonciliációs misével. A mise szerepe ugyanaz, mint a dedikációs miséé: újra használatba veszi a templomot, aktuálisan, a gyakorlatban is helyreállítja azt, amit az ereklyék, és velük az isteni jelenlét visszatérése potenciálisan állított helyre. A mise előtti záró könyörgés utolsó szavai Salamon király templomszentelő imájára utalnak,[21] amely szerint a templom rendeltetése, hogy benne a hívek imái meghallgattassanak; következetes, ha mindjárt ezután az ima és a megszentelés legjellemzőbb és legerőteljesebb cselekedetét végzik el az oltáron. A rekonciliációs mise votív mise, azaz saját könyörgései vannak, de a liturgikus év különféle napjairól kölcsönzött olvasmányokat és énekeket válogat össze egyéni módon, irodalmi értelemben új szövegösszefüggést hozva létre belőlük.

A szertartás cselekményi váza így foglalható össze:

(1) Belépés a templomba: apológiák, litánia és könyörgés
(2) A Gergely-víz szentelése és hintése
(3) Főima: imádságra hívás és *prex*
(4) Az ereklyék behozatala és oltárba építése
(5) Rekonciliációs mise

III.

A rítus szöveganyagának bővülése és variálódása jól követhető: a püspöki szertartások közt a rekonciliáció egyike a legkönnyebben elemezhetőknek. Szövegi magja kétségtelenül a főima, amely az imádságra hívásból és a prexből áll. Első fönnmaradt forrásai a római eredetű, úgynevezett gelazián szakramentárium VIII. száza-

[21] 3Rg 8,15–61, különösen 29–38; 2Par 6, különösen 21–30. Kapcsolódó liturgikus szövegek: *Benedic Domine domum istam* (CI 1685 [antifóna], 6235 [responzórium]), *Praesta Domine ut quisquis* (CI 4365 [antifóna és kollekta]). A CI rövidítés a latin liturgikus énekkészlet egyelőre legbővebb adatbázisára, a *Cantus Index*-re utal (cantusindex.org).

di frank kiegészítései, amelyek csak ezt a két szöveget tartalmazzák.[22] Ugyanez a két szöveg található meg az első ezredfordulót megelőző pontifikálék nagy részében is:

Deum, indultorem criminum, Deum, sordium mundatorem, Deum, qui concretum peccatis originalibus mundum adventus sui nitore purificavit, fratres carissimi, supplices deprecemur, ut contra diaboli furentis insidias fortis nobis propugnator assistat, ut, si quid eius virosa calliditate cottidianis insectationibus maculatum in isto loco invenitur atque corruptum, efficiatur caelesti miseratione purgatum, quod fuerat diabolica fraude vitiatum, quia, sicut illius solidum perfectumque quassare est, ita auctoris nostri est lapsa restituere, nutantia stabilire.

Istent, a bűnök megbocsátóját, Istent, a szennyek megtisztítóját, Istent, aki az eredeti bűnökbe tokosodott világot eljövetelének fényével megtisztította, szerelmes atyámfiai, esedezve kérjük, hogy a dühöngő ördög cselvetéseivel szemben erős harcosként álljon mellénk, és ha bármi találtatik ezen a helyen, amit amannak mérges ravaszsága mindennapos zaklatásai közepette megszeplősített vagy megrontott, váljék mennyei irgalomtól megtisztítottá, ha annak előtte ördögi cseltől megsértetett, mert amint amannak lényegéből fakad, hogy minden szilárdat és tökéleteset megingasson, úgy a mi alkotónkéból, hogy ami elbukott fölsegítse, ami inog, megtámogassa.

Deus, cuius bonitas, ut non habuit principium, neque terminum habebit; qui, divina naturalique pietate plenus, eligis in nobis magis restituere perdita, quam percutere peritura, et, si quid vel negligentia polluit, vel ira committit, aut stimulat ebrietas, vel libido subvertit, clementi patientia sustines, ut hoc antea per gratiam purifices, quam percutias per furorem, et, operis tui providus, placatus eligis potius erigere iacentia, quam punire damnanda: te supplices deprecamur, ut in huius tabernaculi receptaculo negligentiae plagas aspicias, et altare tuum, quod insectantis est inimici fraude pollutum, per infusionem gratiae caelestis purifices, purificatumque possideas. Absint in posterum omnes spiritales nequitiae, et eliminentur; exstinguatur antiqui hostis invidia, et cum fraudibus suis diaboli turba pellatur; efferat secum maculam, quam ingessit, et, perennibus suppliciis quandoque deputandus, operum suorum semina secum colligat peritura; nihil in posterum noceat praeteriti culpa contagii, nihil sit, quod remaneat inimici fraude pollutum, quandoquidem per Spiritus tui infusionem constat esse purgatum. Resurgat ecclesiae tuae pura simplicitas et candor innocentiae, hactenus maculatus; dum receperit gratiam, resurgat ad gloriam, ut, populorum istic turba fidelium conveniens, dum petitionis ingerit vota, votorum se sentiat obtinuisse suffragia.

Isten, kinek jósága amint nem látott kezdetet, úgy véget sem ér soha; aki isteni és természetes kegyességgel telve inkább választod, hogy helyreállítsd bennünk, ami elveszett, semhogy lesújtanál arra, ami veszendő, és ha valamit akár hanyagság szennyez be, akár harag művel, akár részegség gerjeszt, akár kéjvágy forgat fel, kegyes türelemmel viseled, hogy előbb tisztítsd meg a kegyelem által, mint lesújtanád haragodban, és teremtményedet óva inkább választod, hogy megengesztelve fölállítsd, ami eldőlt, mint hogy megbüntesd, ami elítélendő: téged kérünk esedezve, méltasd tekintetre a hanyagság csapásait e hajlék belsejében, és a te oltárodat, amely a zaklató ellenség fortélyától beszennyeztetett, mennyei malasztod kiáradásával tisztítsd meg, és megtisztítván vedd újra birtokba! Legyen távol ezután minden lelki hitványság és maradjon kívül; oltassék ki az ősi ellenség irigysége, és cselvetéseivel együtt az ördög egész serege száműzessék; vigye magával a foltot, amelyet behozott, és ő, akinek osztályrésze egykor majd örök büntetés lesz, gyűjtse össze cselekedeteinek pusztulásra ítélt magvait; semmit a jövőben ne árthasson az elmúlt fertő vétke, semmi ne legyen, ami visszamarad az ellenség cselétől beszennyezve, ha egyszer a te Lelked kiárasztása ál-

[22] Pl. Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 12048, kiadása: DUMAS 1981: 351–352 (2398–2399).

tal már nyilvánvalóan megtisztult! Támadjon föl a te templomodnak tiszta egyszerűsége és ártatlanságának fehérsége, mely ez idáig megszeplősíttetett, s miután visszanyerte a kegyelmet, támadjon föl a dicsőségre, hogy a hívő népek itt egybegyűlt serege, míg könyörgéseivel ide járul, érezze meg, hogy imáiért elnyeri segítségedet!

Az eseti rítusok, és kiváltképp a püspökiek részletesebb kidolgozásának ideje Európa-szerte a X–XI. század lehetett. Míg a korábbi püspöki szertartások viszonylag célra törőnek, hatékonyság-központúnak mondhatók, azaz a szentségi vagy szentelményi hatást közvetlenül kiváltó gesztusra és az azt kísérő imaszövegekre szorítkoznak, addig a X. századtól előtérbe kerül a drámai elem: a „lényeget" előkészítő és megerősítő rítusszakaszok keretezik, másodlagos gesztusok, imák és főleg kísérő énektételek árnyalják és teszik érzékletesebbé a folyamatot. Mindenekelőtt a szertartások időbeli lefolyása, a szerkezeti arányok és az intenzitás fokozatai iránt látszik kifejlődni valamiféle fogékonyság: mintha a nyugati kereszténység ekkor kezdene a rítusról van gennep-i fogalmakban gondolkodni…[23]

Ennek a szemléletváltásnak terméke és egyben emléke a föntebb bemutatott, az érett középkorra és az újkorra jellemző szertartásrend. A lényeghez, a főima elmondásához érzékletes, ábrázoló mellékmozzanatként csatlakozik a Gergely-víz szentelése és hintése: mind az imák, mind a hintést kísérő énekek egyszerű kölcsönzések a dedikációs rendtartásból. Újdonság viszont, hogy a vízszentelés kap egy bevezető könyörgést, amelynek előkészületi jellegét a böjtnapokra jellemző, térdhajtásra való fölszólítás nyomatékosítja (szerkezetileg ez egyszersmind a bevonulás lezáró imája). Maga a szöveg a nagypénteki kollektával azonos, de annak témáját újraértelmezi a megváltozott összefüggésben. Ott az ősbűn és a megváltás egyetemes drámájáról van szó, itt inkább arról, amiről a főimában volt, hogy bár az ember (és a vele azonosított templom) alá van vetve az örökletes gyarlóságnak, Krisztus erősebb a bűnnél, a kegyelem a természetnél:

Deus, qui peccati veteris hereditariam mortem, in qua posteritatis genus omne successerat, Christi, Filii tui, Domini nostri passione solvisti: da propitius, ut, conformes eiusdem facti, sicut imaginem terreni parentis naturae necessitate portavimus, ita imaginem caelestis gratiae sanctificatione portemus eiusdem Christi, Domini nostri.

Isten, ki az ősbűn örökletes halálát, melyben az utókor egész neme felnövekedett, Krisztusnak, a te Fiadnak, a mi Urunknak szenvedésével föloldottad: add meg kegyesen, hogy hozzá hasonulván, amint a földi szülő képmását a természet szükségszerűségéből hordoztuk, úgy a mennyei kegyelem képmását is hordozzuk Krisztus, a mi Urunk, megszentelése által!

[23] Az átmenet rítusainak háromszakaszos fölépítését (elkülönítés az előző állapottól, határhelyzet, az új állapot megerősítése) Arnold van Gennep fejtette ki híres 1909-es művében *(Les rites de passage)*. Magyarul: VAN GENNEP 2007: 47–48. Saját megfigyeléseim számos püspöki rítus történeti és összehasonlító elemzése során kristályosodtak ki, vö. FÖLDVÁRY 2014a: 60–79; *Egy úzus születése* II. (folyamatban, az elkészült fejezetek a vallastudomany.elte.hu/node/76 oldalon olvashatók „Hartvik-agenda, Bevezető: magyarul [2]").

A nagypéntekről vett előkészületi ima, a Gergely-víz és a főima alkotják tehát a központi modult, a templom megtisztítását. Ezt keretezi szinte pedáns szimmetriával két-két könyörgés: egy bevezető modul, amelynek lényege a határhelyzet, a megszentségtelenített templom kapuja előtti megtorpanás, majd az oda való belépés, illetve egy záró modul, amely az elvégzett cselekmény megerősítése, következményeinek levonása köré szerveződik.

A két-két könyörgés egy-egy processzióhoz kötődik: először a püspök és kísérete belépéséhez a templomba, másodszor az ereklyék behozatalához. A cselekményes mozzanatok idejét ének tölti ki: először a mindenszentek litániája, amelynek jelentőségéről föntebb szóltam, másodszor a *Confirma hoc Deus* antifóna (Ps 67,29–30: „Erősítsd meg, Isten, amit közöttünk cselekedtél, jeruzsálemi templomodból!") Az ének számos szentség vagy szentelmény kiszolgáltatása után elhangzik, hiszen kezdőszavai szinte arra rendelik, hogy rítusok lezáró, megerősítő szakaszának emblematikus tétele legyen.[24] A rekonciliáció összefüggésében mégis egyedi visszhangot kelt a jeruzsálemi templom említése. Isten visszahúzódhat a kőből épített templomból, egykor visszahúzódott a jeruzsálemiből is, de keresztény értelemben a jeruzsálemi templom a mennyek országa, az a hely, ahol az isteni jelenlét zavartalanul trónol az örökkévalóságban, és ahonnan kész bármikor visszatérni az emberek közé.

A rendtartások többségében a *Confirma hoc Deus* kétszer is megszólal: egyszer mindjárt a főima után, mintegy arra válaszoló akklamációként, azután az ereklyék behozatala és oltárba építése alatt. A két elhangzás során más-más zsoltárversek kapcsolódnak az antifónához. A főima után még erősebb az apotropaikus mozzanat: a 67. zsoltár eleje szólal meg, ugyanazé a zsoltáré, amelyből az antifóna is való, és amelyet kézenfekvő a visszatérő isteni jelenlétnek a gonosz lelkekre gyakorolt hatására érteni: „Fölkél az Isten, és ellenségei szertefutnak, és menekülnek orcája elől, kik őt gyűlölik." Másodjára viszont a 21. zsoltár 23. versével kezdődő szakasz kapcsolódik az antifónához, amely már a templom sikeres birtokba vételét sugallja: „Hirdetem a te nevedet atyámfiainak, az egyháznak közepette (azaz a templom közepén) dicsérlek téged."[25]

A belépési modul könyörgései közül az első a dedikációból való. Ez az utolsó a három könyörgés közül, amelyeket a püspök a fölszentelendő templom zárt kapuja elé érkezve mond, tehát a dedikáció alkalmával ez előzi meg közvetlenül a belépést:[26]

> Omnipotens et misericors Deus, qui sacerdotibus tuis prae ceteris tantam gratiam contulisti, ut, quicquid in tuo nomine digne perfecteque ab eis agitur, a te fieri credatur: quaesumus ergo immensam clementiam tuam, ut, quod modo visitaturi sumus, visites, et quodquod benedicturi sumus, benedicas, sitque ad nostrae humilitatis introitum sanctorum tuorum meritis fuga daemonum, angeli pacis ingressus.

[24] Így szerepel pl. a bérmálás, a házasságkötés és a dedikáció rítusában.

[25] A zsoltárok számozása a görög–latin hagyománynak megfelelően a *Septuagintát* követi, magyar fordításuk forrása: *Psalterium latino-hungaricum — Latin-magyar zsoltároskönyv.* Bélháromkúti Bencés Apácák, Bélapátfalva 1992[1]. Keresztény Értelmiségiek Szövetsége — Szent Ágoston Liturgikus Megújulási Mozgalom, Budapest 1999[2].

[26] SZASZOVSZKY 2014: 51–52, 74.

Mindenható és irgalmas Isten, ki papjaidnak mindenki előtt akkora kegyelmet juttattál, hogy hitünk szerint mindazt, ami őáltaluk a te nevedben méltóképpen és hiánytalanul elvégeztetik, te magad végzed el: kérjük a te mérhetetlen irgalmadat, hogy amit most meglátogatni készülünk, meglátogasd, és amit megáldani készülünk, megáldjad, és alázatosságunk belépése hozza el a te szentjeid érdeme folytán az ördögök menekülését, a béke angyalának bevonulását.

A második a miseordó jól ismert szövege: akkor imádkozza a pap, amikor előkészületi és bűnbánati imái után belép a szentélybe, vagy föllépdel az oltár lépcsőin. A megfogalmazás engesztelő körmenetekben, az úgynevezett keresztjáró napok egyik énekében is visszaköszön,[27] de egyes dedikációs rendtartások ugyancsak ismerik: az ereklyéket őrző sátor kapuja előtt mondja a püspök, mielőtt belépne.[28] A rekonciliáció során azonban kissé módosul a megfogalmazás. A közkeletű változatban „hogy a szentek szentjébe tiszta lélekkel legyünk érdemesek belépni" szerepel, ez módosul a rekonciliáció előtt a következőképpen:

Aufer a nobis, quaesumus, Domine, iniquitates nostras, ut ad loca, nomini tuo purificanda, puris mentibus mereamur accedere.

Távoztasd el tőlünk, kérünk, Urunk, a mi álnokságainkat, hogy a helyekre, melyeket a te nevednek megtisztítani készülünk, tiszta lélekkel legyünk érdemesek belépni.

A záró modul könyörgései ehhez képest új, eredeti szövegek, de nem minden előzmény nélkül. Az ereklyék behozatala előtt ismét van térdhajtásra szólító formula, az imádság pedig ugyanúgy kezdődik, jóllehet másként folytatódik, mint a dedikációnál a templom zárt kapuja előtt elhangzó három könyörgés közül az első:[29]

Deus, qui in omni loco dominationis tuae clemens ac benignus dedicator assistis: exaudi nos, quaesumus, et concede, ut in posterum inviolabilis huius loci permaneat consecratio, et beneficia tui muneris universitas sanctae Ecclesiae, quae supplicat, mereatur.

Isten, aki uralmadnak minden helyén kegyelmes és jóságos fölszentelőként vagy jelen: hallgass meg minket, kérünk, és engedd, hogy többé semmi erőszakot ne szenvedhessen e helynek fölszentelése, és a Szentegyház egyetemessége nyerje el ajándékod jótéteményeit, melyekért esdekel.

Végül az utolsó könyörgés a rekonciliáció X. század körüli továbbfejlesztésének teljesen saját, de alapvető szövege: egész Európában és azonos funkcióban használatos. Sehol nem része a dedikációs rendtartásoknak, holott már semmi nem utal benne a megszentségtelenítésre mint előzményre. Ez is kifejezésre juttatja, hogy a rítus sikerrel járt, innentől csak a templom „hatékonyságáért" kell fohászkodni:

Deus, qui Ecclesiam tuam sanctam, de omnibus finibus mundi congregatam, per tui lateris admirabile sacramentum cunctarum gentium matrem esse dixisti perfectam, quam etiam, populo-

[27] CI a184, magyarországi változatának kiadása: SZASZOVSZKY — FÖLDVÁRY 2017: 309–310.

[28] SZASZOVSZKY 2014: 48–49, 63, 85–86.

[29] Számos más összefüggésben is használatos, ld. SZASZOVSZKY 2014: 51, 65–66, 74, 77, 86–87, 97–98. Ezek a szövegek már nincsenek meg a Veszprémi pontifikálében, az átírás közvetlen forrása Otto von Riedenburg regensburgi püspök (1060–1089) pontifikáléja (Paris, Bibliothèque nationale de France Lat. 1231. 55^{r}). A kétséges szövegváltozatokat más források, elsősorban egy XI. századi Sankt Lambrecht-i (Stájerország) kódex alapján javítottam (Graz, Universitätsbibliothek Ms. 326. 93^{v}).

rum varietate depictam, martyrum tuorum meritis decorasti: benedic, quaesumus, sanctorum tuorum, N. opitulante suffragio tam altare, quod eorum exornatur, te iubente, reliquiis, quam ecclesiam, atque fidelium tuorum, tibi pie offerentium, vota in illa sanctifica.

Isten, ki szent Egyházadat, mely a világ minden határából gyűlt össze, a te oldaladnak csodálatos szentsége révén minden nemzet tökéletes anyjának mondottad, akit a népek sokféleségével tarkítva még mártírjaid érdemével is ékesítettél: áldd meg, kérünk, a te szentjeidnek, N-nek közbenjárására úgy az oltárt, mely rendelésedre ereklyéikkel szereltetik föl, mint a templomot; és híveidnek imádságát, akik ott jámbor fölajánlással járulnak eléd, szenteld meg.

IV.

Több mint húsz, Európa különféle egyházmegyéiből származó forrás áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a rekonciliáció eddig ismertetett, érett változata szinte mindenütt megtalálható.[30] A szerkezet és a hozzá tartozó szövegek legelterjedtebb változatát így vázolhatjuk:

I. Belépés a megszentségtelenített templomba

1. A templom előtt
a) Könyörgés: *Omnipotens … qui sacerdotibus tuis*
b) Könyörgés: *Aufer a nobis*

2. Bevonulás közben és után
a) Litánia
b) Könyörgés: *Deus qui peccati veteris*

II. A megszentségtelenített templom megtisztítása

1. A Gergely-víz szentelése és széthintése
a) Szentelési exorcizmusok, könyörgések és formulák (a dedikációból)
b) Antifóna: *Asperges me,* zsoltár: *Miserere mei Deus*

2. Főima
a) Imádságra hívás: *Deum indultorem criminum*
b) Prex: *Deus cuius bonitas*

III. Az ereklyék visszatérése a templomba és az oltárba

1. A bevonulás előtt
a) Antifóna: *Confirma hoc Deus,* zsoltár: *Exsurgat Deus*
b) Könyörgés: *Deus qui in omni loco*

2. A bevonulás és beépítés közben és után
a) Antifóna: *Confirma hoc Deus,* zsoltár: *Narrabo nomen tuum*
b) Könyörgés: *Deus qui Ecclesiam tuam*

[30] A forrásokhoz ld. föntebb a 10. jegyzetet. Tételes kivonatot és összehasonlító táblázatot a következő hagyományokról készítettem: Litomyšl (= Prága), Esztergom, Veszprém, Płock, Regensburg, Sankt Lambrecht, Zágráb, Aquileia, Troia, Albi, Poitiers, Cambrai, Soissons, Sherborne, Canterbury, St. Andrews, Cuenca, Sigüenza, Vic. Az usuarium jegyzékében még nem szerepel: Verona, Biblioteca Capitolare LXXXVII. (Regensburg, ún. Wolfgang-szakramentárium) 233^{v}.

A három arányos részre, majd két-két modulra és azokon belül általában két-két szöveges tételre tagolódó szerkezet nyilvánvalóan nem véletlen: egyszeri, átgondolt rítusalkotó tevékenységről árulkodik. Ilyen jellegű alkotókészség a X–XI. században két tágabb kulturális környezethez kötődött:[31] egyfelől az Ottó-kori germán tájakhoz, aminek alapján joggal beszélhetünk egyes szertartások német–római típusáról, másfelől az angolszász, tehát normann hódítás előtti inzuláris környezethez. Az utóbbival való találkozás nagy hatást gyakorolt a XI. századi normann hódítókra is. Mintegy a meghódítottak igázták le a hódítókat, így angolszász jellegzetességek jutottak vissza Normandiába, és terjedtek el részben attól keletre, egyes észak-francia egyházmegyékben, majd szicíliai központtal a mediterrán térségben is. Ezeket a liturgiákat nevezem összefoglalóan anglonormannak. A kategória különösen a püspöki rítusok nézőpontjából beszédes: az anglonormann típus minden eddig elemzett szertartásnál feltűnően egységes, és élesen elválik a többi európai változattól.[32]

A rekonciliáció vonatkozásában a német–római és az anglonormann változat osztozik a föntebb vázolt jellegzetességekben, de az alaptípust, mint hamarosan látni fogjuk, a germán források képviselik. A rekonciliáció klasszikus változata nem származhat Itáliából, mert a frank–gelazián szakramentárium előtti könyvek egyáltalán nem tartalmazzák, sem francia területről, mert az ottani források általában szegényesebbek a német vagy brit eredetűeknél, vagy ha nem, akkor azokkal tartanak. Végül nem származhat Hispániából sem, mert ott a római típusú liturgiaváltozat csak a XI. század során honosodott meg.[33] A korábbi, vizigót rítusú könyvek nem ismerik a szertartást, a későbbiek pedig hűségesen követik a német–római típust, egyetlen, bár jellegzetes kiegészítéssel.[34] Ez a kiegészítés a *Denuntiatio, cum reliquiae ponendae sunt martyrum,* azaz „Kihirdetés, amikor mártírok ereklyéit készülnek elhelyezni" címet viseli. Mint szöveg nem spanyol jellegzetesség: a gelazián szakramentárium eredeti, római anyagának része, ott a dedikáció bejelentéseként.[35] A rekonciliáció összefüggésében azonban csak ibér és dél-francia környezetben jelenik meg, ott azonban a legnagyobb következetességgel. Az ok az iberoprovanszál táj másutt is mutatkozó vonzalma lehet liturgikus buzdítások és dialógusok iránt:[36]

[31] A liturgikus tájakról szóló részletes esettanulmányom: FÖLDVÁRY 2013/2014; összefoglalóan: FÖLDVÁRY 2014b.

[32] Az alsó időhatárt jelentő legkorábbi forrásokhoz ld. alább a 37. jegyzetet; a felső időhatárt Christopher Bainbridge yorki érsek (1508–1514) pontifikáléja (Cambridge, University Library Ff. VI. 1.) jelöli ki (kiadása: HENDERSON 1875: 92–103.) Az alábbi szövegközlésekhez a Dunstan-pontifikálét is figyelembe véve David de Bernham St. Andrews-i püspök (1239–1253) pontifikáléját használtam (Paris, Bibliothèque nationale de France, Lat. 1218. 127^{v}).

[33] VONES 2007.

[34] A mozarab–vizigót rítus eseti szertartásait az ún. *Liber ordinum*-ok tartalmazzák. Kiadásuk: FÉROTIN 1904.

[35] MOHLBERG — EIZENHÖFER — SIFFRIN 1960: 129 (805).

[36] A szöveg közvetlen forrása a XIII. század első feléből való cuencai pontifikále (Tours, Bibliothèque municipale Ms. 236. 145^{r}. Számos elemzésem kimutatta, hogy a XIV. századtól fokozatosan egész Európában elterjedő Durandus-pontifikále is iberoprovanszál előzményekből meríti a legtöbb

Dilectissimi fratres, inter cetera virtutum sollemnia, quae ad gloriam pertinent Christi Domini, hoc quoque suis praestitit martyribus, qui pro nominis eius confessione, morte suscepta, caelestia praemia meruerunt, ut, fidelium votis eorum praeclaris reliquiis collocatis, integritas sancti corporis esse credatur. Et ideo commonemus dilectionem vestram, quoniam illa feria, illo loco reliquiae sunt sancti illius martyris collocandae. Quaesumus, ut vestram praesentiam nobis admonentibus non negetis.

Szerelmes atyámfiai, az erők más ünnepélyes megnyilvánulásai közt, melyek Krisztus Urunk dicsőségére jellemzők, azt is megadta az ő mártírjainak, akik az ő nevének megvallásáért halált szenvedvén mennyei jutalmat nyertek, hogy hitünk szerint megmarad a szent test sértetlensége ott, ahol az ő ragyogó ereklyéiket a hívek imádságától kísérve elhelyezik. És ezért intünk benneteket, szeretteink, hogy ezen és ezen a napon, ezen és ezen a helyen ennek és ennek a mártírnak az ereklyéi lesznek elhelyezve. Kérjük, hogy figyelmeztetésünket figyelmen kívül hagyva ne tagadjátok meg tőlünk megjelenéseteket.

V.

Ha ettől az egy betoldástól eltekintünk, új és sajátos szerkezeti megoldásokat és szövegeket csak az anglonormann anyagban találunk, illetve annak gall vonzáskörében. Ennek jellegzetessége egyrészt a saját gesztusok, énektételek és könyörgések bővebb készlete, ami különösen a szertartás elején és az ereklyék visszatérésekor figyelhető meg, másrészt a rekonciliációs mise következetes és hangsúlyos jelenléte a szertartás végén. Érzékelhető, hogy az a drámai fogékonyság és szerkezeti érzék, amelyet a püspöki rítusok X–XI. századi kidolgozásával kapcsolatban már észrevételeztem, különösen eleven volt az anglonormann úzusok kialakulásakor. A rekonciliációs miseformula és egy könyörgés, amely a főima elhangzása után, a templom belülről és kívülről való megtömjénezését követően hangzott föl, már X. századi angolszász pontifikálékban is szerepel,[37] míg a többi kiegészítés, főként a sajátos énekanyag minden bizonnyal a normann korszak XI. századi terméke.

Az érett normann változat szerint a püspök és kísérete a *Deus in sancto via tua* processziós antifónát és a megfelelő zsoltárban rá következő *Viderunt te aquae* szakaszt (Ps 76,17) énekelve vonul a templom elé: „Isten, szentségben van a te utad, ki olyan nagy isten, mint a mi Istenünk?" A zenei tételek nagyobb bősége és változatossága iránti igény fejeződik ki abban is, hogy a templomba való belépéskor a litánia helyett a *Pax huic domui* („Békesség e háznak és minden lakójának") antifónát éneklik. A tétel ugyanebben a funkcióban szólal meg dedikációkor, és jellemző, hogy ott szintén feloszthatók a hagyományok „muzikálisabb és kevésbé muzikális"

dialógust és allokúciót. A szentek teste által biztosított romolhatatlanság hiedelme vezetett Rómában ahhoz, hogy aki tehette, a falakon kívül épült temetőbazilikákban vagy mellettük temetkezett.

[37] RASMUSSEN — HAVERALS 1998: 198–199 (ún. Anderson/Brodie-pontifikále), 267–268 (ún. Dunstan-pontifikále). A kéziratok: London, British Library, Add MS 57337. 53^{v} és Paris, Bibliothèque nationale de France Lat. 943.

változatokra.[38] Az előbbiekben a szöveg antifónaként, azaz önálló dallamon, az utóbbiakban formulaként, egyszerű, prózai megfogalmazásban hangzik el.

További zenei jellegzetesség, hogy az imádságra hívás és a *prex* közé az *Exsurgat Deus* antifóna ékelődik. Szövege ugyanaz, amelyet másutt a *Confirma hoc Deus* antifóna zsoltáraként énekelnek a *prex* után, de önálló dallama van, és énektétellel teszi színesebbé a rítus főimáját. Ismét saját énektétel következik a *prex* után, amely ráadásul újabb, csak az anglonormann rekonciliációra jellemző cselekményt kísér. A püspök megtömjénezi a templomot belülről és kívülről, majd végigjárja a tömjénnel a temetőt is — régi magyar nevén a cinterem *(cimiterium)* a templom fölszentelt körzetét jelentette. Ezt kíséri a *Domine ad te dirigatur* antifóna. Végül az ereklyék visszatérése is önálló énektételt kap, ezúttal a vértanúk zsolozsmájából kölcsönözve: a *Sanctum est verum lumen* antifónát.[39] Amennyire a ma rendelkezésre álló források megállapítani engedik, az öt ének közül három csak vagy elsősorban az anglonormann rekonciliációk összefüggésében fordul elő, de a két kölcsönzött tétel is szervesen és félreismerhetetlenül egészíti ki az összeállítást. Nyilvánvaló, hogy az anglonormann liturgiaalkotók kevésnek és jellegtelennek találták a rekonciliáció akkor Európa-szerte elterjedt énekanyagát, amely a rövid, egyszerű és elcsépelt *Asperges* és *Confirma hoc* antifónákból állt.

Szemben a normann énekanyaggal a rítus legjelentősebb kiegészítő imája angolszász eredetű.[40] A központi modul nemcsak hogy kiegészül a tömjénezéssel, hanem utána a püspök visszatér a templom közepére, és áldásra emelt kézzel elmond egy más hagyományokból nem adatolt, a *prex*-hez hasonló terjedelmű és súlyú könyörgést, amelyet áldásformula egészít ki:

> Deus, qui, in sanctis habitans, supernae moderamine pietatis terram mundus mundam formasti, quam etiam, primi praevaricatoris, de supernis eiecti sedibus, suggestione maculatam, priscis misertus paradisi, quos creasti, accolis, pii effusione cruoris ac proprii ab omni antiquae praevaricationis contagio mundare et abstergere dignatus es: quaesumus immensam pietatem tuam, ut hanc ecclesiam (vel: hoc cimiterium), quod prius tua sanctificatione sanctificari voluisti, quamvis iam eiusdem naevo praevaricatoris maculatam, tua caelesti benedictione benedicas, ut, qui sub timore et amore tui nominis ad hoc oratorium pro impetranda suorum venia peccatorum conveniant (vel: in hoc cimiterio sepeliantur), se in perpetuum omnium veniam peccatorum impetrare gaudeant, et gaudia percipere sempiterna laetentur.

[38] CI 203797, vö. SZASZOVSZKY 52, 79. 87–88.

[39] CI 201762 *(Exsurgat),* 1873 *(Confirma),* 4768 *(Sanctum est).* A *Domine ad te dirigatur* nem szerepel a *Cantus Index*-ben. Az *Exsurgat* zsoltárrészletet, amely a német–római ordókban általában a *Confirma* verzusaként szerepel, a XII–XIII. századi római pontifikálék is független antifónának tekintik: ANDRIEU 1938: 196 (XVIII. 7), ANDRIEU 1940: 445 (XXVI. 7). Egyes kuriális római pontifikálék néhány további antifónát a halotti szertartásból kölcsönöznek, de amennyire meg lehet állapítani, ez elszigetelt és előzmények nélküli, XIII. századi kezdeményezés.

[40] Egy későbbi kéz már az Anderson-pontifikáléba is bejegyezte az énektételek némelyikét: *Domine ad te dirigatur,* (rekonciliációkor, lap szélén): 53^{v}, *Exsurgat* (dedikációkor, lap tetején): 34^{v}.

Isten, aki szentségben lakozván mennyei kegyességed mértéke szerint tisztán és tisztává alkottad a világot, s midőn az első, mennyei székhelyedről kivetett törvényszegő sugallatára megszeplősíttetett, megkönyörültél teremtményeiden, a paradicsom őslakóin, és saját drága véred kiontásával méltóztattál megtisztítani őket, letörölve róluk az ősi törvényszegés minden foltját: kérjük mérhetetlen kegyességedet, hogy ezt a templomot (vagy: ezt a temetőt), melyet egykor szentségeddel megszentelni akartál, jóllehet ugyanazon törvényszegő fertője által immár megszeplősíttetett, mennyei áldásoddal áldd meg, hogy akik neved félelmétől és szeretetétől hajtva az imádságnak e házába bűneik bocsánatáért összegyűlnek (vagy: e temetőben eltemettetnek), minden bűneik bocsánatának örvendhessenek, és elnyerjék majd az örök boldogságot.

Benedictio Dei Patris omnipotentis ingeniti, Filiique ipsius unigeniti, necnon Sancti Spiritus Paracliti, ab utroque procedentis, maneat iugiter super ecclesiam istam (vel: super cimiterium istud) in saecula saeculorum.

A mindenható, nem-született Atyaistennek, az ő egyszülött Fiának, és nem kevésbé a kettejüktől származó Vigasztaló Szentléleknek áldása maradjon végig e templomon (vagy: e temetőn) mindörökkön örökké!

VI.

Az anglonormann és egyes gall hagyományok sorrendben utolsó jellegzetessége a rekonciliációs mise, amely szintén megtalálható már angolszász kódexekben is. Az angolszász környezet emléke, hogy az eredetibb szövegváltozatok gyakran utalnak a pogány (viking) betörésekre mint a tisztátalanság kiváltó okára.[41] Amint a votív misék általában, ez is saját imaszövegeket egészít ki az egyházi év más napjairól kölcsönzött, de a rítus tartalmát előképekben és példázatokban kibontó énekekkel és olvasmányokkal. Az imaszövegek sorozata az ősi szakramentáriumokhoz illően gazdag: a három szokásos könyörgést, a kollektát, a szekrétát és a posztkommúniót (kezdő, felajánlási és áldozás utáni könyörgés) prefációval és püspöki hármasáldással egészíti ki.[42] Az elhangzás sorrendjében az imaanyag a következő:

Deus, qui dixisti: domus mea domus orationis vocabitur; domum istam, gentium (vel: bacchantium) spurcitiis contaminatam, mundare et sanctificare digneris, ut omnium preces et vota, in loco hoc ad te clamantium, clementer exaudias, et benigne perficias.

Isten, aki mondottad: az én házam az imádság házának mondatik; e házat, melyet a pogányok (vagy: a tivornyázók) mocska beszennyezett, megtisztítani és megszentelni méltóztassál, hogy mindazok esedezését és imádságát, kik e helyen hozzád kiáltanak, kegyelmesen hallgasd meg, és jóságosan teljesítsd! [kollekta]

[41] RICHARDS 1991.

[42] MOELLER 1971–1979. II: 698–699 (1703), közvetlen forrása: Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ottob. lat. 313. 315^{r}. A szöveg egy közismert *cottidiana* (köznapokra szóló) áldás átdolgozása, része már a gregorián szakramentáriumhoz (DESHUSSES 1971–1982) kapcsolódó Karoling-kori ún. *Supplementum Anianense* széles körben ismert áldásgyűjteményének is, de a szöveg alkalmazása a rekonciliációra anglonormann jellegzetesség.

Haec hostia, quaesumus, Domine, et locum istum ab immunditiis nationum (vel: iniquorum) expurget, et supplicationes hic et ubique tibi reddat acceptas.

Ez a felajánlás, kérünk, Urunk, tisztítsa meg e helyet a pogányok (vagy: a gonoszok) tisztátlanságától, és tegye, hogy fohászkodásainkat itt és mindenütt elfogadd. [szekréta]

Vere dignum … per Christum, Dominum nostrum. Cuius immensae miserationis est corrupta purgare, lapsa retituere, sordes abstergere, polluta reconciliando sanctificare. Per quem te petimus, summe Pater, ut ea, quae hic antiqui venenosissimis adversarii sunt maculata machinamentis, benignus indulgeas, et caelesti benedictione hunc locum sanctifices, et perpetuo iuvamine tuearis. Quem laudant angeli atque archangeli, Cherubim quoque et Seraphim, qui non cessant clamare iugiter, una voce dicentes: Sanctus …

Valóban méltó … Krisztus, a mi Urunk által, kinek mérhetetlen irgalmához tartozik, hogy megtisztítsa, ami romlott, fölállítsa, ami elbukott, a foltot letörölje, ami szennyes, kiengesztelvén megszentelje. Őáltala kérünk téged, legfelsőbb Atya, hogy mindazt, ami itt az ősi ellenség mérgező mesterkedései folytán megszeplősíttetett, jóságosan megbocsásd, ezt a helyet mennyei áldásoddal megszenteld, és örök segedelmeddel oltalmazd. Te, akit dicsérnek az angyalok és az arkangyalok, a kerubok és a szeráfok, akik nem szűnnek meg kiáltani mindvégig, egy hangon mondván: Szent vagy … [prefáció]

Omnipotens Deus universa a vobis et ab hoc templo (vel: cimiterio) adversa excludat, ac suae super vos benedictionis dona propitiatus infundat.

Corda convenientium ad hanc reconciliationem efficiat sacris intenta doctrinis, quo possint repleri beneficiis sempiternis.

Quatenus exsequenda intelligentes, et intellecta exsequentes, inter adversa mundi, ab omni sorde peccatorum abstersi, inveniamini incolumes, et beatorum spirituum efficiamini coheredes.

A mindenható Isten távoztasson el tőletek és e templomtól (vagy: e temetőtől) minden ártalmat, és árassza rátok megengesztelődve áldásának ajándékát!

Tegye, hogy mindazok szíve, akik erre az engesztelésre egybegyűlnek, figyelmezzen a szent tanításra, s így eltelhessen az örökkévaló javakkal!

Hogy megértvén, amit tenniük kell, s megtéve, amit megértettek, e világ ártalmai közepette a bűnök minden mocskától megtisztulván sértetlennek találtassanak, és a boldog lelkek társörököseivé tétessenek! [hármasáldás]

Percipientes, Domine, munera salutis aeternae, te supplices exoramus, ut templum hoc (vel: cimiterium), a barbarorum (vel: iniquorum) inquinamentis emundatum, tua benedictione maneat sanctificatum, et pectora nostra, ab omni sorde vitiorum alienata, tibi devota semper assistant.

Magunkhoz véve, Urunk, az örök üdvösség ajándékait téged kérünk esedezve, hogy e templom (vagy: temető), mely a barbárok (vagy: a gonoszok) szennyétől megtisztult, maradjon a te áldásodtól megszentelt, s a mi szívünk, elidegenedvén a bűnök mocskától, mindig odaadással szolgáljon néked. [posztkommúnió]

Ami a kölcsönzött tételeket illeti, az alábbi összefoglalás a liturgikus tétel műfaját, kezdőszavait, eredeti liturgikus és bibliai helyét adja meg, idézőjelben kiemelve

a szöveg legjellemzőbb, rekonciliációra, illetve a rekonciliáció eredményeképpen újrainduló áldozati kultuszra vonatkoztatható szakaszát:[43]

Introitus: *Dum sanctificatus* (nagyböjt 4. hetének szerdája, Ez 36,23–26) — „tiszta vizet árasztok rátok, és megtisztultok minden tisztátalanságotoktól"
Szentlecke: *Vidi civitatem* (templomszentelés, Ap 21,2–5) — „és letöröl az Isten minden könnyet az ő szemükről, és nem lesz többé halál, sem gyász"
Graduále: *Tollite hostias* (nagyböjt 5. hetének csütörtökje, Ps 95,8–9) — „hozzatok áldozatot, és lépjetek be az ő csarnokába"
Alleluja: *Confitemini Domino et invocate* (változó pünkösd utáni vasárnapok, Ps 104,1) — „hálát adjatok az Úrnak, és hívjátok segítségül az ő nevét"
Evangélium: *Non est arbor bona* (változó pünkösd utáni hétköznapok, L 6,43–48) — „jó fa rossz gyümölcsöt nem terem"
Offertórium: *Oravi Dominum* (pünkösd utáni 17. vasárnap, Dn 9,17–19) — „ragyogtasd föl orcádat a te szentélyed fölött"
Kommúnió: *Acceptabis sacrificum* (hamvazószerda utáni csütörtök vagy pünkösd utáni 10. vasárnap, Ps 50,21) — „elfogadod az igaz áldozatot"

VII.

A kontinensen meghatározóvá vált német–római, illetve a szűkebb körben elterjedt anglonormann rekonciliáció egyaránt a püspöki rítusok X–XI. századi továbbfejlesztésének tanúja. Az előbbi nyilvánvalóan egyetlen szerzői-szerkesztői beavatkozás eredménye: a régebbről öröklött imákat szimmetrikus keretbe foglaló, szinte tankönyvbe illő szerkezete semmi kétséget nem hagy efelől. Valószínűleg ismerték a X. századi Angliában is: a brit szigetek és a szárazföld szászai szoros kapcsolatot tartottak ebben az időszakban és még később is.[44]

Az anglonormann változat színesebb, drámaibb és főleg muzikálisabb, ami az alkotóelemeket illeti, de szerkezetében kevésbé egyensúlyos. Jól látszik, hogy legalább három rétegből állt össze: a német–római alapszerkezet előbb az angolszász kiegészítő imával és votív misével, majd a normann énekanyaggal bővült. Az utolsó, normann szerkesztők egyikről sem kívántak lemondani. Német kollégáik „strukturalista" megközelítésével szemben ők valamiféle halmozó szemléletet képviselnek, amely nem elsősorban a rítussor időbeli lefolyására összpontosít, hanem inkább arra, hogy a rekonciliáció témáját sokszorosan, szövegek és gesztusok minél gazdagabb, kifejezőbb variáció-sorozatával járja körül. A hatékonyság-központú rítus itt már egyértelműen ábrázoló, sőt kifejezetten esztétikai irányba mozdul el.

[43] A tételek pontos liturgikus alkalmazását közel 160 különböző eredetű forrás szerint közli az usuarium adatbázis „Texts" menüpontja alatt a megfelelő bejegyzés.

[44] A dinasztikus kapcsolatok elsősorban a XII. században szorosak, de figyelemreméltó, hogy az angolok meghatározó történetírója, Beda Venerabilis (*Historia ecclesiastica gentis Anglorum* I. 15) Szászországból eredezteti a Brit szigetek germán népességét, Widukind pedig (*Res gestae Saxonicae sive annalium libri tres* I. 8.), a szászok krónikása Angliából a szászokat.

Legyenek bármilyenek az egyes megvalósulások, a rekonciliáció középkori emlékanyaga mindenekelőtt arra hívja föl a figyelmet, hogy milyen eleven volt a vallásos tartalmak rituális kidolgozása iránti érdeklődés, mennyire termékeny volt a bennük megmutatkozó alkotókészség még az első ezredforduló környékén is. A rítus bizonyos szempontból művészet, és voltak Európának időszakai, amikor minden művészet csúcsa és forrása volt. Annyira, hogy még a tisztátalanság, még a megszentségtelenítés is ihletforrása lehetett.

Bibliográfia

ANDRIEU, Michel (ed.) 1938. *Le Pontifical Romain au moyen-âge I. Le pontifical Romain du XIIe siècle.* (Studi e Testi 86) Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano.

ANDRIEU, Michel (ed.) 1940. *Le Pontifical Romain au moyen-âge II. Le pontifical de la curie romain au XIIIe siècle.* (Studi e Testi 87) Biblioteca Apostolica Vaticana, Città del Vaticano.

ANDRIEU, Michel (ed.) 1956. *Les Ordines Romani du haut moyen âge* IV. (Spicilegium sacrum Lovaniense 28) Peeters Publishers, Louvain.

DAVRIL, Anselme OSB — THIBODEAU, Timothy M. 1995. *Guillelmi Duranti Rationale divinorum officiorum* I. (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 140) Brepols, Turnhout.

DESHUSSES, Jean (ed.) 1971–1982. *Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes d'après les plus anciens manuscrits I–III.* (Spicilegium Friburgense 16, 24, 28) Éditions Universitaires, Fribourg.

DUMAS, Antoine OSB (ed.) 1981. *Liber sacramentorum Gellonensis* I–II. (Corpus Christianorum Series Latina 159–159A) Brepols, Turnhout.

DURKHEIM, Émile: *A vallási élet elemi formái.* (Ford. Vargyas Zoltán) L'Harmattan, Budapest 2004.

FÉROTIN, Marius OSB (ed.) 1904. *Le Liber ordinum en usage dans l'église wisigothique et mozarabe d'Espagne du cinquième au onzième siècle.* (Monumenta Ecclesiae Liturgica 5) Firmin-Didot, Paris.

FÖLDVÁRY Miklós István 2009/2010. „A *Litania maior* és a Szent Márk-napi búzaszentelés szokása", *Magyar Egyházzene* XVII: 343–360.

FÖLDVÁRY Miklós István 2012/2013. „A római rítus változatainak kutatása III. Virágvasárnap a középkori Magyarországon", *Magyar Egyházzene* XX: 235–258.

FÖLDVÁRY Miklós István 2013. „Íme, kivettetel e napon… A nyilvános vezeklők kiűzése és visszafogadása", *Ókor* XII/1: 84–90.

FÖLDVÁRY Miklós István 2013/2014. „A római rítus változatainak kutatása V. Virágvasárnap a középkori Európában III.", *Magyar Egyházzene* XXI: 227–258.

FÖLDVÁRY Miklós István 2014a. *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapításkori Magyarországon.* (Műhelytanulmányok 1) Argumentum Kiadó — ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiatörténeti Kutatócsoport, Budapest.

FÖLDVÁRY Miklós István 2014b. „Régiók, történelem és önazonosság a középkori Európában. A liturgiatörténet tanúsága", in Széchenyi Ágnes – Buzinkay Géza (ed.): *(Magyar) Nemzet és Európa. Tanulmányok a 70 éves Martin József tiszteletére.* Líceum Kiadó, Eger, 91–105.

FÖLDVÁRY Miklós István 2015/2016. „A házasságkötés rítussora a magyar hagyományban", *Magyar Egyházzene* XXIII: 359–378.

GRÄF, Hermann J. SVD. 1959. *Palmenweihe und Palmenprozession in der lateinischen Liturgie.* (Veröffentlichungen des Missionspriesterseminars St. Augustin Siegburg 5) Steyler, Kaldenkirchen.

HENDERSON, William George 1875. *Liber pontificalis Chr. Bainbridge archiepiscopi Eboracensis.* [Surtees Society 61] Blackwood, Edinburgh.

JOHNSON, Maxwell E. 2016. *The Rites of Christian Initiation.* Liturgical Press, Collegeville.

JÓZSA Attila 2007. „Máriás prefáció a gyertyaszentelés szertartásában a középkori Magyarország liturgikus forrásaiban", *Praeconia* II: 13–21.

JUNGMANN, Josef Andreas SI 1948[1]. *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe* I–II. Herder, Wien. (Verlag Nova & Vetera, Freiburg 1962[5])

KOZACHEK, Thomas Davies 1995. *The Repertory of Chants for Dedicating Churches in the Middle Ages. Music, Liturgy, and Ritual.* PhD-disszertáció, Cambridge MA, Harvard University, Department of Music.

MANSFIELD, Mary C. 1995. *The Humiliation of Sinners. Public Penance in Thirteenth-Century France.* Cornell University Press, Ithaca—London.

MOELLER, Edmond (Eugène) OSB (ed.) 1971–1979. *Corpus benedictionum pontificalium.* (Corpus Christianorum Series Latina 162 A–C) Brepols, Turnhout.

MOHLBERG, Cunibert OSB — EIZENHÖFER, Leo OSB — SIFFRIN, Petrus OSB (ed.) 1960. *Liber sacramentorum Romanae aecclesiae ordinis anni circuli (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56) (Sacramentarium Gelasianum).* (Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Series Maior. Fontes 4) Casa Editrice Herder, Roma.

MORRISROE, Patrick 1908. „Desecration", *The Catholic Encyclopedia IV.* Robert Appleton Company, New York. http://www.newadvent.org/cathen/04748c.htm (utoljára megtekintve: 2018.10.12.)

PAXTON, Frederick S. 1996. *Christianizing Death. The Creation of a Ritual Process in Early Medieval Europe.* Cornell University Press, Ithaca NY.

PUETT, Michael 2010. „Ritualization as Domestication. Ritual Theory from Classical China", in Axel Michaels (ed.): *Ritual Dynamics and the Science of Ritual.* Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 365–376.

RASMUSSEN, Niels Krogh — HAVERALS, Marcel 1998. *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque.* (Spicilegium Sacrum Lovaniense, Études et Documents, 49) Spicilegium Sacrum Lovaniense, Leuven.

REYNOLDS, Roger E. 1999. *Clerics in the Early Middle Ages.* Routledge, New York — London.

RICHARDS, Julian D. 1991. *Viking Age England.* B.T. Batsford and English Heritage, London.

RITZER, Korbinian 1962. *Formen, Riten und religiöses Brauchtum der Eheschließung in den christlichen Kirchen des ersten Jahrtausends.* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 43) Aschendorff Verlag, Münster (Westfalen).

SARBAK, Gábor — WEINRICH, Lorenz (eds.) 2008. *Sicardi Cremonensis episcopi Mitralis de officiis.* (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis 228) Brepols, Turnhout.

SZASZOVSZKY Ágnes 2014. *A Veszprémi pontifikále templomszentelési ordója.* DLA-disszertáció, Budapest, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzenei Doktori Iskola.

SZASZOVSZKY Ágnes — FÖLDVÁRY Miklós István (ed.) 2017. *Graduale Strigoniense. Proprium de tempore et de sanctis.* (Monumenta Ritualia Hungarica. Series Practica 5/a) Argumentum — ELTE BTK Latin Tanszék, Budapest.

VAN GENNEP, Arnold 2007. *Átmeneti rítusok.* (Kultúrák keresztútján 9) (Ford. Vargyas Gábor) MTA Néprajzi Kutatóintézete — PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék — L'Harmattan, h. n.

VONES, Ludwig 2007. „The Substitution of the Hispanic Liturgy by the Roman Rite in the Kingdoms of the Iberian Peninsula", in Susan Zapke (ed.): *Hispania Vetus. Musical-Liturgical Manuscripts from Visigothic Origins to the Franco-Roman Transition (9th–12th Centuries).* Fundación BBVA, Bilbao, 43–59.